

CZESŁAW MADAJCZYK

HITLEROWSKA KONCEPCJA OKUPACJI TERYTORIUM ZSRR I JEJ REALIZACJA W 1941 ROKU *

W sensie militarnym wojna przeciwko ZSRR nie miała być niczym nowym w toczącej się wojnie; widziano ją jako jedną błyskawiczną kampanię, tym razem obliczoną nie na tygodnie, lecz na miesiące; nie uwzględniano w ogóle możliwości zamienienia się jej w wojnę długotrwałą. Plany zaś napaści, chociaż w ostatecznej postaci niewiarygodnie szybko opracowane przez generałów Marcksa i Paulusa, nie były całkowitą improwizacją, jeżeli uwzględnić wypracowanie przez sztab niemiecki w latach międzywojennych różnych wariantów wojny o głównym kierunku uderzenia na wschód.

Od kampanii zakończonych na południu i zachodzie starannie przygotowana kampania wschodnia miała różnić się nawiązaniem do doświadczeń w Polsce i celem, jakim być miało bezpardonowe zniszczenie pierwszego państwa socjalistycznego. Przed zaatakowaniem Polski, dokładnie 22 VIII 1939 r. Hitler zapowiedział generalicji: „Der Krieg wurde bis zur völligen Vernichtung Polens geführt mit grösster Brutalität und ohne Rücksicht. Nicht Land sei zu besetzen sondern die Kräfte seien zu vernichten”¹. Atak na ZSRR miał stanowić kontynuację tych praktyk zarówno podczas kampanii, jak i po jej zakończeniu, miał przynieść o wiele bardziej bezlitosne próby rozbicia i fizycznego zniszczenia prze-

* Literatura odnosząca się do traktowanego tematu: L. Bezymieński, *Sonderakte „Barbarossa“*. Dokumente, Darstellung. Stuttgart 1968; Buchheim H., Broszat M., Jacobsen H. A., Krausnick H., *Anatomie des SS-Staates*. Bd. II Olten, Freiburg 1965; Dallin A., *Deutsche Herrschaft in Russland 1941—1945*. Düsseldorf 1958; *Fall Barbarossa. Dokumente zur Vorbereitung der faschistischen Wehrmacht auf die Aggression gegen die Sowjetunion (1940/1941)*, opr. E. Moritz. Berlin 1970; Friman Ja. W., *Wlijanije razgroma niemiecko-faszistskich wojsk pod Moskwowj na ekonomičeskoje i wojenno-političeskoje položenije gitlerowskoj Giermanii (1941—1942)*. Dys. kand. w Politechnice Irkuckiej, 1969; Groscurth H., *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938—1940*. Stuttgart 1970; Hesse E., *Der sowjetrussische Partisanen-krieg 1941—1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle*. Zürich—Frankfurt 1969; Messerschmidt A., *Die Wehrmacht im NS-Staat. Zeit der Indoktrination*. Hamburg 1969; *Nimecko-faszistskij okupacijnij režim na Ukrainii*. Kijów 1968; Müller N., *Wehrmacht und Okkupation*. Berlin 1970; *Niemiecko-faszistskij okupacijnyj režim (1941—1944)*. Moskwa 1965; Nolte E., *Ebenen des Krieges und Stufen des Widerstandes*, w opr. zbiorowym *Probleme des Zweiten Weltkrieges*. Köln 1967; *Priestupljenja niemiecko-faszistskich okupantow w Bielorusi 1941—1944*. Mińsk 1963; *Probleme des Ostraumes*. Berlin 1942; Siniczyna H. I., *Prował gitlerowskoj agrarnoj politiki na okkupirowannoj tierritorii Sowjetskogo Sojuza (1941—1944)*, autoreferat dys. kand. Moskwa 1972; Warlimont W., *Im Hauptquartier der deutschen Wehrmacht 1939—1945*; Zylm P., *Plan Barbarossa*, Warszawa 1973.

¹ „Wojnę prowadzić się będzie do pełnego zniszczenia Polski z największą brutalnością i bezwzględnością. Nie kraj należy zająć, a siły jego należy zniszczyć”.

ciwnika². Niszczycielski atak miał być skierowany nie tylko przeciwko radzieckim siłom zbrojnym i państwu, lecz także przeciwko ruchowi komunistycznemu i narodom radzieckim. Eliminowało to pojęcie wojny o celach ograniczonych.

Jeżeli po 1933 r. Hitler zapowiadał sojusze z niektórymi narodami słowiańskimi nie na zasadzie partnerstwa, lecz jako z wasalami bez armii³, to wiosną 1941 r. zarzucił ideę zwasalizowania na rzecz bezpośredniego, pełnego niemieckiego panowania typu kolonialnego⁴. Co do charakteru wojny i okupacji panowała w kierownictwie Rzeszy szeroka, jeżeli nie pełna zgodność, a J. Rosenberg, broniący początkowo koncepcji państw wasalnych i buforowych na obszarze przyszłego podboju, mimo pewnych oporów dość łatwo poddał się ogólnemu nastawieniu, by jak najszybciej rozpocząć przekształcanie zajętego obszaru w niemiecką przestrzeń życiową. Tenże Rosenberg, podobnie jak Hitler będąc przeciwnym jakimkolwiek samookreśleniu narodowemu i traktując Rosjan jako zasadniczego wroga, pragnął wykorzystać plany zaborcze z I wojny światowej i chętnie przeciwstawiłby Rosji państewka buforowe, utworzone na pozostałym obszarze ZSRR. Żywił on sympatię do nacjonalistów ukraińskich, stąd jego propozycja utworzenia Ukrainy o statusie niemieckiej półkolonii. Natomiast kraje bałtyckie chciał jak najszybciej zgermanizować. Sprzeciw Hitlera wobec koncepcji pozorowania realizacji zasady samookreślenia narodowego w imię hasła *divide et impera* przesądził o szybkim wstrzymaniu napływu na podbijane tereny radzieckie różnych emigrantów-kontrewolucjonistów przekonanych, iż nadeszła ich godzina. Z planowanego uprzednio posłużenia się burżuazyjnymi nacjonalistami ukraińskimi zrezygnowano bardzo wcześniej, uwzględniając ujawnienie się tak przed wybuchem wojny, jak i tuż po wybuchu niebezpiecznych dla Rzeszy i daleko idących ich ambicji oraz słabnięcie oporu wojsk radzieckich na tym kierunku latem 1941 r. Zwyciężył wariant ekstremistyczny, a więc bez stosowania rozwiązań pozorujących tworzenie buforowych państewek. Za Noltem należy stwierdzić, że odpowiadało to istocie narodowego socjalizmu. A idea dowolnego podziału terytorium radzieckiego na odrębne jednostki administracyjne była atrakcyjna także dla innych faszystów; np. Quisling, uważający się za eksperta w sprawach rosyjskich, poinformowany o przygotowaniach do ataku na ZSRR błyskawicznie przedłożył Teerbovenowi własne propozycje, przewidujące m. in. wyodrębnienie prowincji Nowogród.

Wymarzonego przez koła polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeszy zniszczenia bolszewizmu i rozbicia Związku Radzieckiego jako państwa miano dokonać przy użyciu siły militarnej i to — jak oceniano — stosunkowo łatwo. Świadczy o tym przemówienie Hitlera z 17 III 1941 r., w którym znalazło się takie oto sformułowanie: „Weltanschauliche Bande halten das russische Volk noch nicht fest genug zusammen. Es wird mit

² Można podzielić pogląd Noltego, że „ein blosser Krieg der nationalen Restitution war für Deutschland in dieser Zeit und dieser Situation bereits anachronistisch. Deshalb musste er die Gestalt des faschistischen, dass heiss unter mehr als bloss nationalen Aspekten, geführten Krieges annehmen”.

³ Jeszcze 5 XII 1940 r. Hitler na spotkaniu z generałami przewidywał utworzenie „Pufferstaaten”.

⁴ Nie wyjaśniono dotąd, czy wpływ na to mieć mogły doświadczenia z rozbicia Jugosławii.

dem Beseitigen der Funktionäre zerreißen”⁵. Podobnie jak w Polsce, Hitler i organy okupacyjne fałszywie oceniły teraz stan świadomości społeczeństwa radzieckiego, zlekceważyły pogłębienie się jej w szerokich masach oraz to, że patriotyzm radziecki obejmował więź z ustrojem socjalistycznym. W Polsce — jak z poczynań hitlerowskich wynikało — miało wystarczyć dla zburzenia świadomości narodowej zdewastowanie bez reszty państwowej struktury oraz wyniszczenie dotychczasowych przywódców i inteligencji, w ZSRR — rozbicie socjalistycznych ram ustrojowych oraz likwidacja kadry kierowniczej i aktywu partyjnego, komisarzy i inteligencji; wytepić też miano w obydwu krajach ludzi okupantowi opornych. Być może, że przeceniane sukcesy co do nazistowskiej likwidacji ruchu komunistycznego w Niemczech wpłynęły na tak daleko idące zlekceważenie siły bolszewizmu w Kraju Rad.

Wojna na wschodzie miała przybrać charakter jakby przedsięwzięcia pacyfikacyjnego⁶ — w każdym razie w tym charakterze miała się rozpocząć i rozpoczęła się — połączonego ze złupieniem i maksymalną eksploatacją. Nie zamierzano posłużyć się politycznymi w tradycyjnym znaczeniu metodami prowadzenia wojny. Przy założeniu, iż ma się do czynienia z podludźmi byłoby to sprzeczne z logiką. Działając z głębokim przekonaniem, iż wojna potrwa krótko, Halder sądził 3 VII 1941 r., że zostanie wygrana w ciągu 14 dni. Z poczuciem posiadania absolutnej przewagi nie widziano potrzeby uciekania się do metod, które mogłyby wzbudzić niejasność co do potraktowania ludów radzieckich. Ponadto istniała obawa rozbudzenia dążeń panslawistycznych.

Wehrmacht nie miał pozostać nie wtajemniczony w cele ludobójstwa jak podczas kampanii w Polsce, nie miał pozostać na uboczu przygotowań do ich realizacji. W gronie wyższych wojskowych dyskutowano światopoglądowe „konieczności” przyszłej kampanii wojennej w ZSRR pod kątem rasowego fanatyzmu, debatowano metody walki, nastawienie wobec przeciwnika, traktowanie go. Przyjęto rozumowanie Hitlera o sposobie trwałego zagwarantowania zdobytego *Lebensraum*. Hitler — według Haldera — zapowiadał 31 VII 1940 r.: „Ziel: Vernichtung der Lebenskraft Russlands. [...] Später: Ukraine, Weis-russland, Baltische Staaten an uns”⁷, a 17 III następnego roku przedstawił swe plany generałom Halderowi, Wagnerowi i Heusingerowi; m. in. rzucił zapowiedź zniszczenia inteligencji radzieckiej i aparatu państwowego i wyraził zamiar stosowania najbardziej brutalnego gwałtu. Wreszcie 30 III 1941 r. oświadczył bez ogródek dowódcem wojskowym i szefom sztabów uczestniczącym w realizacji planu „Barbarossa”, iż będzie to wojna dwóch świa-

⁵ „Światopoglądowe więzi nie są jeszcze dość silne. Wystarczy usunąć funkcyjnariusz, by je rozerwać”. *Fall Barbarossa*, op. cit., s. 291 oraz N. Müller, *Wehrmacht und Okkupation 1941—1944*, Berlin 1971, s. 84.

⁶ Określenia tego używa Landesbauernführer Körner w memoriale z 21 IV 1944 r. pt. O nowej polityce niemieckiej na Ukrainie. Bundesarchiv (BA) Koblenz R 6/231.

Wielce wymowna jest informacja Kleista, iż w kwaterze Hitlera nie było nikogo, kto by znał język rosyjski.

Halder notuje, że w grudniu 1940 r. wojskowi byli zgodni z Hitlerem, iż kampania wojenna zakończy się na Wołdze, skąd wyruszać będą rajdy dla zniszczenia wroga i ośrodków położonych dalej na wschód. *Halder's KTB*, Bd. II, s. 50.

⁷ „Cel: zniszczenie sił życiowych Rosji (...). Potem przyłączymy do nas Ukrainę, Białoruś i kraje bałtyckie”.

topogłądów, *Vernichtungskampf*⁸. Celem nie będzie zachowanie wroga po to, by w przyszłości mógł stać się niebezpieczny, lecz wytepienie, zniszczenie go. Padły wtedy zapowiedzi wyniszczenia na miejscu takich grup, jak aparat przywódczy i komisarze oraz znamienne porównanie: „da beginnt ein Krieg, der das polnische Beispiel rasch verblasen lässt”⁹. Ze strony zgromadzonych dowódców wojskowych wraz z głównodowodzącym wojsk lądowych — Brauchitschem nie odezwał się żaden głos protestu przeciw takiej koncepcji kampanii wojennej, którą wspomniany już Nolte określił jako „der ungeheuerlichste Eroberungs- Versklavungs- und Vernichtungskrieg, den die moderne Geschichte kennt”¹⁰, N. Müller jako *Raub- und Vernichtungskrieg*¹¹, P. Dallin jako wojnę totalną o dominującej motywacji ideologicznej, a bez osłony kolonialnych dążeń, a E. Hesse jako wojnę przeciwnych światopoglądów¹². I chociaż niektórzy dowódcy próbowali obejść wydany przez Hitlera rozkaz mordy, jest to niewątpliwie jedna z najczarniejszych kart Wehrmachtu i Rzeszy w drugiej wojnie światowej.

Gdyby odwołać się do leninowskiej klasyfikacji wojen, to koncepcję podboju Związku Radzieckiego początkowo — ściślej do grudnia 1941 r. — można by pomieścić w ramach typu wojny reakcyjnej, określanej jako wojna kolonialna¹³. Ta wojna kolonialna o wyjątkowej brutalności i stopniu zniszczenia, od samego początku nosząca piętno ludobójstwa, miała zapewnić trwałe zdobycie i opanowanie zagarniętych obszarów. Było to nawiązanie do polityki ekspansji kolonialnej imperializmu niemieckiego, tym razem na gruncie europejskim; całkowicie nie doceniany i pogardzany przeciwnik — ludność Związku Radzieckiego — uważany za rasowo niższego i o nie wykrystalizowanej świadomości, nie doznałby traktowania jako naród czy federacja narodów, byłby dowolnie objęty eksterminacją.

Jednakże tak pomyślana wojna kolonialna ze Związkiem Radzieckim miała w sposób istotny różnić się od dawnych. Nie zamierzano tam utrwalić statusu kolonialnego, część podbitych obszarów naziści chcieli jak najszybciej przekształcić w tereny kolonizacji. Poza tym — i jest to moment najistotniejszy — faszyzm niemiecki traktował kampanię na wschodzie jako wojnę dwóch ideologii, swoistą wyprawę krzyżową, w tym też duchu indoktrynował. Czynił to znacznie silniej od 1942 r., lecz częścią składową charakteru wojny było to od początku. A takie podejście do niej jako konfrontacji ideologicznej dwóch skrajnie przeciwstawnych systemów niosło za sobą szczególną bezwzględność i zaciekłość jego formacji wojskowych i policyjnych, podobieństwo tego dostrzec można w wojnach religijnych w średniowieczu.

Tego rodzaju charakter miała przybrać wojna imperialistyczna koalicji państw Osi, wyjąwszy z niej Japonię, przeciw ZSRR, państwu so-

⁸ Halders Kriegstagebuch. Bd. II, s. 320, 337.

⁹ „Zaczyna się wojna, która zaćmi przykład Polski”. Nolte, op. cit., s. 206.

¹⁰ „Najpotworniejszą wojnę podboju, zniewolenia i zniszczenia nowożytnej historii”.

¹¹ Wojnę grabieżczą i morderczą.

¹² Dallin op. cit., s. 691; Hesse, op. cit., s. 14. Dla E. Hesse taka ocena charakteru wojny stanowi usprawiedliwienie bestialskiej bezwzględności w walce oraz punkt wyjścia do fałszywego stwierdzenia, iż doszło do „wzajemnego totalnego wyniszczenia przez obie strony”.

¹³ W. I. Lenin, *Program wojenny rewolucji proletariackiej*. *Dziela* t. 23. Warszawa 1951, s. 77—78 i referat o sytuacji międzynarodowej i podstawowych zadaniach Międzynarodówki Komunistycznej z 19 VII 1920 r. *Dziela* t. 31. Warszawa 1955, s. 212—213.

cialistycznemu i to niezależnie od tego, czy wszyscy jej uczestnicy byli tego świadomi. Ale tak planowana wyprawa kolonialna zamieniła się na polu walki w batalię, której równych pod względem rozmachu i zaciętości próżno by szukać w dziejach ludzkości.

Po deklaracjach zapowiadających odmienny typ wojny nastąpiły konkretne przygotowania do ich realizacji, jak dyrektywa nr 21 — Fall Barbarossa z 18 XII 1940 r., seria rozkazów OKW i OKH, w tym rozkaz OKW o zarządzie okupacyjnym (*Richtlinien auf Sondergebiete*) z 13 III 1941 r., rozkaz OKH podpisany przez gen. Brauchitscha o akcji grup policyjnych (*Einsatzgruppe*) na obszarach radzieckich z 28 IV 1941 r., rozkaz Hitlera o sądownictwie wojennym, podpisany przez gen. Keitla (*Erlass über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet „Barbarossa“ und über besondere Massnahmen der Truppe z 13 V 1941 r.*)¹⁴, wytyczne o działalności RFSS w związku z dyrektywą nr 21 oraz wytyczne Heydricha o selekcji jeńców wojennych¹⁵. Rozkaz o sądownictwie wojennym wprowadzał niesądowy tryb postępowania, natychmiastowe egzekucje w miejscu ujęcia, zawierał zapowiedź odpowiedzialności zbiorowej (*kollektive Gewaltmassnahmen*) tych miejscowości, z których podejmowano wystąpienia przeciw organom okupanta, oraz obietnice niekaralności wykroczeń żołnierzy Wehrmachtu przeciw ludności radzieckiej. Do projektu tego okólnika, stanowiącego podstawę stosowania wojskowego terroru zarówno wobec przeciwników, jak i podejrzanych, szef wydziału prawnego OKW nie zgłosił zastrzeżeń, z wyjątkiem postulatu ustalenia terminu przywrócenia sądownictwa wojennego; cieszył się on poparciem generałów Jeschonka i Haldera. Egzemplarze tego rozkazu poleciło OKW w lipcu zniszczyć, jednakże nie odwołano go. Instrukcja gen. von Brauchitscha do okólnika z 13 V, wydana w 11 dni później, nie zmierzała do złagodzenia terroru, jak się ją nieraz interpretuje, lecz wynikała z obaw o rozluźnienie dyscypliny; brutalność miała być stosowana na rozkaz, a nie samowolnie¹⁶. Instrukcja pozwalała na przywrócenie sądownictwa wojennego tylko za zgodą głównodowodzącego.

W duchu wojny — zniszczenia — był utrzymany również słynny rozkaz o komisarzach (*Kommissarenbefehl*)¹⁷. W dniu 6 V 1941 r. gen. E. Müller, przydzielony do dowództwa wojsk lądowych, przesłał gen. Warlimontowi, zastępcy szefa Wehrmachtführungsamt projekt przewidujący rozstrzelanie wziętych do niewoli komisarzy politycznych Armii Czerwonej, pochwyconych funkcjonariuszy partyjnych i innych osobistości. Projekt rozkazu wykraczał więc poza sprawy wojskowych. Uwagi gen. von Brauchitscha do tego projektu ograniczyły się do stwierdzenia nieprecyzyjności jego sformułowań¹⁸. Sugestia zmian w projekcie miała wyjść od A. Rosenberga, który był zainteresowany w zachowaniu dla aparatu okupacyjnego części fachowców, lub od Warlimonta, który miał

¹⁴ O przygotowaniu tego dekretu mówi dokumentacja BA Freiburg,teczka IV W 59/2, Chefsachen Barbarossa oraz wyd. *Fall Barbarossa*, op. cit., s. 307—318, 320—321, 323—324.

¹⁵ *Fall Barbarossa*, op. cit., s. 305—306.

¹⁶ Dalej idące propozycje w tym duchu, a więc ograniczające, wysunął feldmarszałek von Kluge 6 VI 1941 r.

¹⁷ *Richtlinien für die Behandlung politischer Kommissare* z 6 VI 1941, traktowane przez pismo przewodnie gen. Warlimonta jako uzupełnienie rozkazu o sądownictwie wojskowym. *Fall Barbarossa*, op. cit., s. 321—322 i 324—325. Jest zasługą dwóch badaczy N. Müllera i M. Messerschmidta zdemaskowanie roli dowództwa wojskowego w przygotowaniu go.

¹⁸ Zob. M. Messerschmidt, *Die Wehrmacht im NS-Staat*. Hamburg 1969, s. 405.

proponować, aby sprawy polityczne pozostawić formacjom SD. W dniu 6 VII 1941 r. rozkaz podpisał gen. Warlimont z upoważnienia Keitla, który latem 1941 r. polecił teksty rozkazu potajemnie zniszczyć, niemniej — według niektórych badaczy — rozkaz ten obowiązywał do V 1942 r.¹⁹

Jeżeli w języku SS karierę zaczynało określienie *Sonderbehandlung*, czyli szczególne potraktowanie (egzekucja), to w rozkazach wojskowych dotyczących przygotowania okupacji ZSRR tę samą treść niosły powtarzające się określenia *Erledigung* czy *Beseitigen*.

Dla zamknięcia operacji „Barbarossa” i ewentualnych dalszych działań wojennych na wschodzie Wydział Operacyjny sztabu generalnego OKH przygotował w połowie lipca 1941 r. projekt wydzielenia sił nieodzownych²⁰. Planowano je z nadzieją na szybkie załamanie się przeciwnika, którego oczekiwano po rozbiciu sił Armii Czerwonej na wschód od linii Dniepr — Dźwina Zachodnia. Łącznie 56 dywizji, w tym 12 pancernych, 6 zmotoryzowanych, 34 piechoty, 3 górskie i 1 kawalerii miały wystarczyć dla trwałego opanowania obszarów radzieckich. Geograficznie rozmieszczając, dla rejonu bałtyckiego przeznaczono 8 dywizji, dla RSRR 19, w tym korpus włoski i dywizję fińską, dla USRR 19 i dla Kaukazu 10, w tym korpus hiszpański i dywizje: rumuńską, węgierską i słowacką. Podstawowe zadania w rozciągnięciu okupacji na nowe obszary wykonałyby dywizje szybkie, z których 3 miały opanować Zakaukazie, 6 Zagłębie Donieckie, 4 centralny rosyjski obszar przemysłowy i północny odcinek Wołgi, 3 północny i 3 południowy Ural. Naczelnym dowódcą na zajętych obszarze ZSRR miały zostać głównodowodzący Grupy Wojsk Północ, a więc feldmarszałek Leeb. Plany przewidywały też wycofywanie w sierpniu i wrześniu jednostek przekraczających ustalone 56 dywizji, zdemobilizowanie 34 dywizji; w końcu lipca podjęto też decyzję o demobilizacji przemysłu zbrojeniowego, którego produkcja spadła do grudnia o 30%.

Planowano pozostawienie na okupowanych terytoriach ZSRR jednostek, które miałyby stacjonować po 1—2 dywizje w punktach umocnionych, w pobliżu ośrodków przemysłowych i gospodarczych, na ich skraju, dalej w ważnych punktach komunikacyjnych i nad Wołgą (Kazań — Kirow — Dwina Północna), dokąd miała sięgać okupacja i gdzie miał powstać jeszcze jeden komisariat Rzeszy. Stacjonowane nad Wołgą dywizje miałyby za zadanie nie dopuścić do odrodzenia się siły wojskowej za Uralem. Jedno z dowództw armijnych miało znajdować się w Moskwie, którą wedle późniejszych dyrektyw, podobnie jak Leningrad, zamierzano poddać szczególnemu zniszczeniu, grożono nawet starciem ich z powierzchni ziemi.

Omówiony charakter wojny szybko uświadomiło sobie kierownictwo radzieckie; ujawniono go w propagandzie. Podkreślano, że nikt w tej wojnie nie powinien pozostać neutralny, gdyż rozstrzyga się walka na śmierć i życie, w której albo faszyci zniszczą Kraj Rad, albo zniszczony zostanie faszyzm²¹.

¹⁹ Nie przekazali go niższemu dowódcy marsz. von Leeb, gen. Höppner i gen. Stülpnagel.

²⁰ Dokumenty odpowiednie ujawniono po 1964 r. Patrz *Fall Barbarossa*, op. cit., s. 325—330 i 335—336.

²¹ Np. P. Judin, *Szto niesiet faszizm ruskomu narodu*. Moskwa 1942.

*
*

Z oczekiwanym pobiciem i rozbiciem ZSRR wiązano w Rzeszy różne nadzieje. Wehrmacht nie przypisywał większego znaczenia regulacji spraw zarządu zajętych terytoriów, zdaniem Dallina dlatego, że liczył na szybkie zakończenie kampanii wojennej i na nieutrzymanie ich wtedy w gestii OKW czy OKH. Dodajmy, że czynił to tym chętniej, iż miał w pamięci doświadczenia w Polsce, Hitlerowi zaś stanowisko to bardzo odpowiadało. 13 III wydał gen. Keitel wytyczne dotyczące przyszłej administracji wojskowej okupowanych ziem radzieckich na obszarze operacyjnym. Opór radziecki sprawił, że zarząd obszarów operacyjnych nie stał się czymś krótkotrwałym i że obejmował znaczne tereny. Wehrmacht miał szczególnie tutaj ponosić odpowiedzialność za przebieg i metody okupacji.

Współpracę OKH i Abwehry z RSHA na okupowanym obszarze Związku Radzieckiego przygotowywali od marca generałowie: E. Wagner — główny kwatermistrz wojsk lądowych i E. Müller oraz tacy ludzie SS, jak Heydrich, Ohlendorf, Schellenberg. I znów wypadnie zauważyć, iż mieli oni już za sobą doświadczenia tej współpracy w Polsce. Brak dotąd dowodów, które potwierdziłyby pogląd historyka zachodnioniemieckiego Jacobsena, że gen. Wagner tą drogą pragnął uzyskać w strefie operacji kontrolę Sonderkommand SS przez wojsko. Co prawda mógłby za tym przemawiać fakt dojścia do takiego porozumienia w czasie kampanii w Polsce i uzyskanie tam w ten sposób pewnego nadzoru, lecz ten po krótkim okresie stał się iluzoryczny; poza tym pozycja SS i policji wzrosła tymczasem na tyle, by nie mieć złudzeń co do tego rodzaju porozumień. Oficerowie Abwehry (Ic) i sędziowie wojskowi zebrani w okupowanej Warszawie 11 VI 1941 r., przy udziale Wagnera, Canarisa, Heydricha, Schellenberga, zostali zaznajomieni z treścią porozumienia OKH i RSHA, poinformowano ich przez E. Müllera o rozkazie dotyczącym metod terroru (Erl. über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit), przekazano im, iż Hitler życzy sobie, by wrażliwość prawna (*Rechtsempfinden*) ustąpiła zrozumieniu konieczności wojennych. Mówiło się m. in. o formach karania od chłosty do palenia całych wsi, o „załatwianiu” nosicieli wrogiego wobec Niemców nastawienia, a nie ich więzieniu²².

Zadanie przygotowania politycznej administracji dla okupowanych ziem radzieckich otrzymał wysoki dygnitarz NSDAP, zdecydowany ruszając i reprezentant pangermanizmu A. Rosenberg już na początku kwietnia, a dwudziestego tego miesiąca mianowany został pełnomocnikiem w celu centralnego opracowania zagadnień terytorium wschodnioeuropejskiego (*Beauftragte für die zentrale Bearbeitung der Fragen des osteuropäischen Raumes*), w tym planu rozbicia terytorialnego ZSRR. Współpracował w tym zakresie ściśle z OKW — generałami Jodlem i Warlimontem, admirałem Canarisem, a przedstawiciele jego znaleźli się w sztabach trzech grup armii²³. Sztab pracowników realizujących to zadanie stanowił kadre przyszłego ministerstwa zajętych ziem wschodnich. Dwa dni przed napacją na Związek Radziecki Rosenberg powie, iż na wscho-

²² N. Müller, op. cit., s. 66. Dok. 3710 PS.

²³ W październiku 1942 r. przedstawicielami tymi byli: w Grupie Północ dr Kleist i kpt. Unterstab, w Grupie Środek kpt. Müller, w Grupie Południe płk v. Velsen, por. Dittloff, a w generalnym kwatermistrzostwie kpt. Krätzigam i kpt. Lorenz. BA Koblenz R 6/209, s. 52.

dzie Rzesza ma ręce wolne, może kształtować ten obszar wedle woli Führera. Tymczasem przygotował dwa kolejne projekty podziału administracyjnego terytorium przewidzianego do podboju, obydwa zawierały element wspólny — przewidywały izolację i pomniejszenie obszaru Rosji: pierwszy z kwietnia zakładał rozbić ZSRR na 7 odrębnych obszarów — Wielkorus (Rosja), Białorus, Ukrainę i Krym, obszar Donu, Kaukaz, Turkiestan i republiki bałtyckie jako część Rzeszy; późniejszy projekt odpowiadał realizowanemu w praktyce — dzielił terytorium ZSRR na 4 komisarjaty: Ostland, Ukrainę, Moskwę i Kaukaz.

Dla Hitlera najistotniejsze było to, by na okupowanym obszarze ZSRR działać na wzór angielski w Indiach, według jednej linii politycznej i według jednolitego celu — nie przystosowywać tej linii i celu do osobowości zarządców. Powie on to *expressis verbis* 16 VII 1941 r. w obecności Rosenberga. Na skuteczną okupację złożyć się miały trzy działania: podbić, owoładnąć i wyeksploatować. Jeżeli Rosenberg szukał jeszcze „subtelnych” metod opanowania niektórych części zajętego terytorium radzieckiego, to Hitler aprobował tylko metodę przemocy; miała wystarczyć policja zaopatrzona w wozy pancerne oraz Junkersy 52, zdolne każdej chwili zbombardować obszary ogarnięte niepokojami. „Der Riesenraum müsse natürlich so rasch wie möglich befriedet werden; dies geschehe am besten dadurch, dass man jeden, der nur schief schaue, totschiessie”²⁴. Dla Göringa ważne było, by okupacja pozwoliła zabezpieczyć skutecznie dostawy żywności dla Rzeszy. Keitel natomiast wyobrażał sobie, iż można będzie przymusić ludność do współzabezpieczenia interesów niemieckich, ten zaś, kto odmówiłby należytego partycypowania w ochronie dworców, magazynów itd., zostałby rozstrzelany.

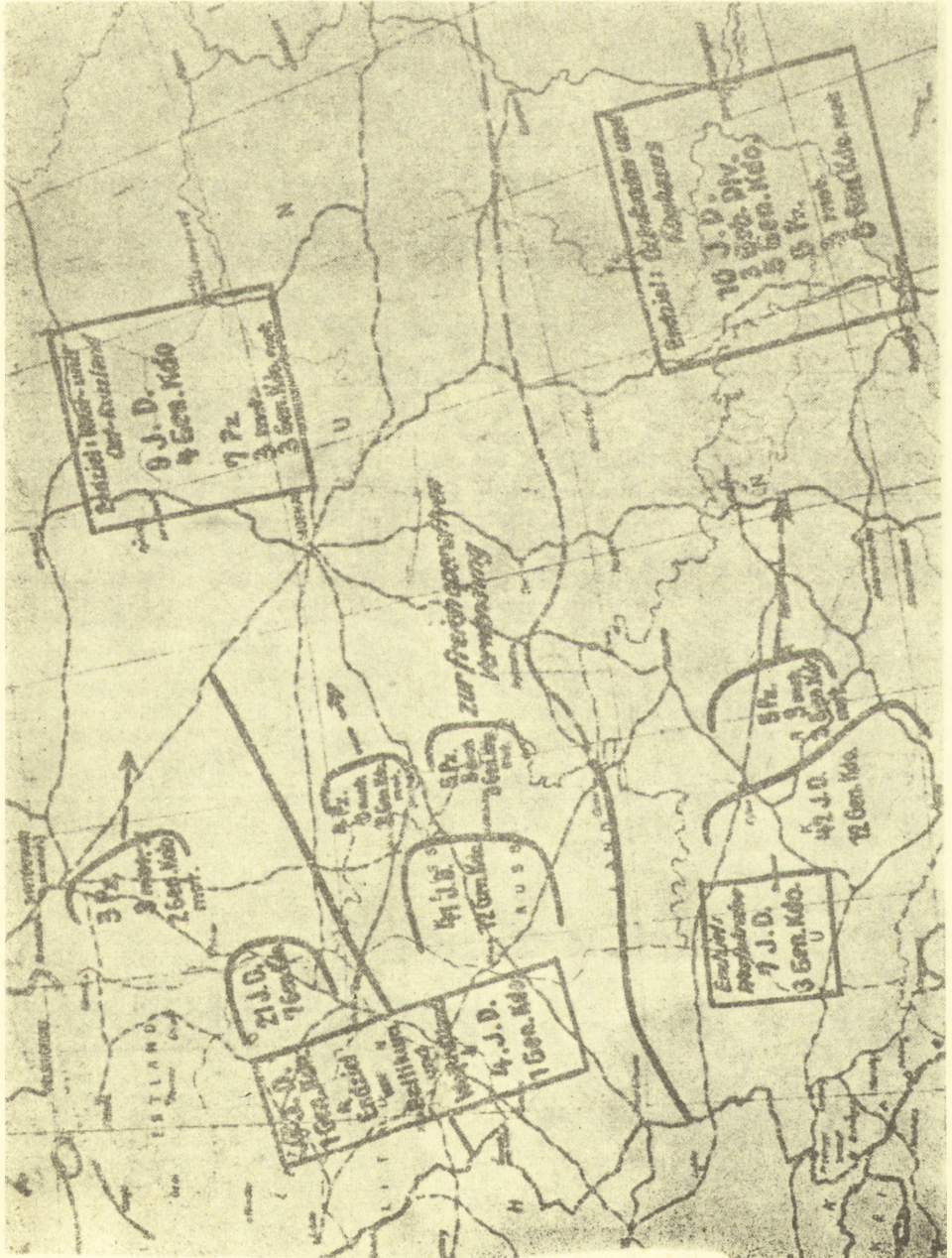
Specjalne zadania mające na celu przygotowanie polityczne zarządu, a wynikające z walki dwóch systemów, otrzymał Reichsführer SS w wyciecznych Keitla z 13 III 1941 r. Zadania te przewidywały „oczyszczenie zdobytych obszarów” i bezlitosne wytępienie wszystkich ideologicznych przeciwników i wrogów rasowych; zaliczano do nich kryminalistów, elementy asocjalne, komisarzy politycznych, Cyganów, Żydów, elementy obce.

Samodzielność działania zawarowały sobie także czynniki gospodarcze. Żadna błyskawiczna kampania wojenna nie została przygotowana przez Rzeszę od strony ekonomicznej tak starannie, jak przeciwko ZSRR, a rozmiar przygotowanych sił zbrojnych i mobilizacji przemysłu podyktowały dotychczasowe doświadczenia²⁵. W chwili jej rozpoczęcia wynikło to nie tyle z doceniania aspektu ekonomicznego współczesnej wojny, co z ekspansywności; zamierzano jak najszybciej przejąć dyspozycję gospodarką radziecką jako państwową i podjąć natychmiastową eksploatację, bądź w sposób zorganizowany dokonywać grabieży surowców, żywności, zapasów. Ma rację Dallin twierdząc, że koła gospodarcze i zwolennicy polityki kolonialnej byli sobie bliscy, że nie chcieli wojny prowadzonej politycznie, traktowali Związek Radziecki wyłącznie jako obiekt dogodnej eksploatacji i złupienia. Dyrektor ministerstwa rolnictwa i wyżywienia

²⁴ „Ten olbrzymi obszar musi jak najszybciej zostać spacyfikowany, osiągnie się to najlepiej w ten sposób, że rozstrzela się każdego, kto tylko krzywo spojrzy”. *Fall Barbarossa*, op. cit., s. 334.

²⁵ Straty w wojnie z Polską i Francją wyniosły 38 tys. zabitych 132 tys. rannych, 22 tys. zaginionych. Zużycie sprzętu i amunicji w kampaniach na zachodzie było bardzo niewielkie.

Plan rozmieszczenia sił do dalszych operacji i dla obsady zdobytych terenów radzieckich, 15 lipca 1941 r.

Zródło: DZA, Potsdam, H 02. 02. 10.40, Bl. 429-430

H. Backe domagał się, by Rosja wyżywiła Wehrmacht i Europę; miano to egzekwować twardo, uwzględniając fakt, że głód nie byłby tam nowością. Dla realizacji zadania eksploatacji i złupienia powołano najpierw Wirtschaftsstab Ost (WiStO), następnie Wirtschaftsstab z.b. V. Oldenburg²⁶. Do niego odnosiła się dyrektywa Hitlera nr 32, w której stwierdza się m. in.: „Der neu gewonnene Ostraum muss organisiert, gesichert und unter voller Mitwirkung der Wehrmacht wirtschaftlich ausgenutzt werden”²⁷.

Nominalnie na czele WiStO stał H. Göring. W skład WiStO wchodził m. in. H. Backe, Syrup, gen. von Hannecken (RWM) oraz gen. Thomas (OKW) jako szef Wirtschaftsrüstungsamt. Plan działania tego sztabu zawierał wytyczne co do kierowania gospodarką na nowo zajętych terytoriach wschodnich (Richtlinien für die Führung der Wirtschaft in den neu besetzten Ostgebieten), znane jako Grüne Mappe²⁸. Wydaje się, że przy planowanej wojnie błyskawicznej organizacja ta poza wypracowaniem dyrektyw dla kierowniczych sztabów wojskowych miała przygotować zalecenia na okres po zakończeniu operacji wojennych i odegrać rolę podobną do roli *Haupttreuhandstelle Ost* w Polsce, choć o zasięgu bez porównania większym. Jedną z propozycji przedłożonych przez członków WiStO przewidywała przywrócenie na zdobytych terenach radzieckich struktury gospodarczej z lat 1900—1902²⁹; rozważano też wyniszczenie głodem ludności na terenach żywnościowo deficytowych (także Moskwa i Leningrad). „Hierbei werden zweifellos zig Millionen Menschen verhungern, wenn von uns das für uns Notwendige aus dem Lande herausgeholt wird”³⁰.

Częściowo już przed agresją, a częściowo podczas wojny wyeliminowaną z wpływów na zdobytych terytoriach radzieckich berliński Auswärtiges Amt (AA), nie pomogły przeciwdziałania Ribbentropa³¹. A ograniczony tylko zakres kompetencji uzyskał Goebbels. Przygotowaniem propagandowym kampanii przeciw ZSRR zajmowały się: Ostabteilung tego ministerstwa, kierowany przez dr. Tauberta, Propagandaab-

²⁶ Późniejsza nazwa Wirtschaftsstab Ost (WiStO), powstałego z Arbeitsstab Russland, utworzonego w łonie Wirtschaftsrüstungsamt i specjalnego sztabu generalnego kwatermistrzostwa po rozszerzeniu. Na czele stał były niemiecki attaché wojskowy w Moskwie, gen. Schubert, kierujący od lutego 1941 r. eksploatacją przemysłu francuskiego.

²⁷ „Nowo pozyskany obszar wschodni należy zorganizować, zabezpieczyć i przy pełnej współpracy Wehrmachtu wykorzystać”.

²⁸ Zob. specjalne wydawnictwo *Grüne Mappe*, Teil I. Berlin 1941; Teil II. Berlin 1942 (Ergänzungsmaterial).

²⁹ Müller, op. cit., s. 59.

³⁰ „Z pewnością zostaną przy tym zagłodzone miliony ludzi, gdy to, co nam konieczne wywieziemy z kraju (podbitego — CM)”. *Trial of the major war criminals before the International Military Tribunal Nuremberg* t. XXXI, s. 84, dok. PS—2718. Zob. *Fall Barbarossa*, op. cit., s. 111. Notatka o dyskusji członków WiStO z przedstawicielami Wirtschaftsführungsstab Ost. Zdaniem N. Müllera, była to konkretyzacja postulatów sekretarza stanu z 2 V 1941 r. żądających, aby cały Wehrmacht w trzecim roku wojny był żywiony ze zdobyczy w ZSRR, aby dostarczyć stamtąd Rzeszy to, co najkonieczniejsze, bez względu na wygłodzenie dziesiątków milionów mieszkańców. Ibidem, Bd. XXXI, s. 84.

³¹ Wpływy te Auswärtiges Amt (AA) chciał wywierać przez tzw. Russlandkomitee, który również przygotował plan podziału Ostgebieten. Stałym przedstawicielem AA w OKH był radca von Etdorff, a z RMbO łączność utrzymywał radca Grosskopf i były niemiecki konsul w Batumi Bräutigam. Na początku 1942 r. AA czynił wysiłki, by rozbudować współpracę z separatystami — emigrantami.

teilung RMbO oraz Abteilung Wehrmachtpropaganda OKW, któremu przypadła główna rola. Wydane 2 VI 1941 r. pismo okólne OKW („Weisungen für die Handhabung der Propaganda im Falle Barbarossa”) polecało propagować wojnę jako walkę „o uwolnienie od sowieckiej tyranii”, jako walkę przeciw wrogom Niemiec — rządowi ZSRR i WKP(b); zalecało, by przede wszystkim apelować o lojalność ludności wobec wojsk niemieckich. Wszelkie cele dalekosiężne miano taić, nie ujawniać ich. Takie potraktowanie resortów Ribbentropa i Goebelsa wydaje się logiczne, skoro podczas wojny na wschodzie nie zamierzano liczyć się z prawem międzynarodowym i nie stawiano sobie za cel próby pozyskiwania przychylności ludności drogą propagandy, nie przewidywano bowiem realnych warunków politycznych po temu, nastawiano się na wywołanie strachu, sterroryzowanie.

*

*

*

Wiele napisali już historycy radzieccy na temat stopnia przygotowania się Związku Radzieckiego na ewentualność agresji. Mniej zwracano uwagi na maskowanie przygotowań po stronie niemieckiej. W marcu 1941 r. OKW wydało wytyczne o tym (Richtlinien für die Irreführung)³². Zmierzały one do stworzenia wrażenia kontynuacji we wzmożonym tempie przygotowań do ataku przeciw Anglii. „Gleichzeitig sollen die tatsächlichen Aufmarschvorbereitungen im Osten als Ablenkungsmassnahmen von den gegen England verfolgten Angriffsplänen hingestellt werden”. Podobnie miały postępować władze Generalnej Guberni. Gdyby zaś te wyjaśnienia nie wystarczały, to miano zasłaniać się tym, że są to kroki defensywne przeciw ZSRR na wypadek lądowania i operacji alianckiej na Bałkanach. 1 V 1941 r. sojusznikom: Finlandii, Węgrom i Rumunii przekazano, by przygotowały się do działań defensywnych — erhöhte Abwehrrschlacht — gdy na zachodzie dojdzie do ataku³³.

Okupacja terytoriów radzieckich w 1941 r.

Zajęte w 1941 r. terytoria państwa radzieckiego objęły obszar ponad 1 mln km², zamieszkaany przed wojną przez 70 mln ludzi, czyli przez 40% ludności. Gospodarczy ich ciężar był znaczny, szczególnie w zakresie rolnictwa, wytwarzano tu bowiem 38% zboża, 87% cukru³⁴, hodowano 38% bydła, 60% świń, działało 1468 z 4159 sowchozów, 86 tys. z 235 tys. kołchozów oraz 2117 z 7069 MTS.

Za wojskiem wkroczyły na zajmowane obszary 4 zmotoryzowane grupy policyjne (*Einsatzgruppe Sipo und SD*), liczące od 800 do 1200 ludzi z SS i Orpo. Przydzielono je do 3 grup wojsk i do 11 armii, stanowiącej jądro przyszłej grupy wojsk Kaukaz. Ich uderzenie skierowało się przeciw społeczeństwu radzieckiemu, z którego eliminowały, mordując, elementy najbardziej uświadomione, sprawne organizacyjnie czy z nazistowskiego punktu widzenia niepożądane. Był to ważny etap w zamie-

³² BA Koblenz — Militärarchiv RW 4 575 (dawny III W 59/1) k. 27, pismo szefa OKW do generalnego gubernatora H. Franka z 9 III 41 r. (Geheime Kommando Sache). W kolejnym dokumencie OKH — Wydział Zagraniczny stwierdzał 2 IV 1941 r., że ZSRR liczy się z wojną przeciw niemu i to w pierwszej kolejności. Ibidem, k. 39.

³³ Ibidem, k. 99. Pismo szefa Wehrmachtsführungsstab Abt L/I Op.

³⁴ Ju. W. Arutjunjan, *Sowietskoje krestjanstwo w gody Wielikoj Otieczestwiennoj wojny*. Moskwa 1970, s. 72 i in.

rzonym dziele przekształcania ludów w niewolnicze; istotne a nowe ogniwo systemu okupacyjnego. Dopiero w styczniu 1943 r. zostały one włączone do działań na potrzeby wojny (wojskowe zabezpieczenie) czy do zwalczania partyzantów.

Zajęte obszary zostały potraktowane różnie, chociaż wszędzie system rad zastąpiono administracją wroga, zmieniono podział administracyjny i terytorialny, a radziecki model gospodarki socjalistycznej poddano destrukcji. Ważna była generalna tendencja, by „ten wielki obszar kolonialny” traktować zupełnie samowolnie, nie krępując się prawem wewnętrznym ZSRR czy międzynarodowym³⁵. Plan Hitlera ujawniony 16 VII 1941 r., a więc po kolosalnych sukcesach wojskowych uzyskanych w pierwszym uderzeniu, przewidywał, iż cały europejski obszar Rosji zostanie kolonią niemiecką, a republiki nadbałtyckie, Krym z zapleczem, obszar zamieszkały przez Niemców nadwołżańskich, Baku, półwysep Kolski, Ukraina Zachodnia i Białostockie staną się częściami składowymi Rzeszy. Z realizacją tego planu nie czekano końca wojny. 1 VIII 1941 r. utworzono odrębny okręg białostocki i podporządkowano go osobiście E. Kochowi³⁶. Z obszarów ukraińskich do Generalnej Guberni przyłączono zachodnią Ukrainę jako dystrykt galicyjski, a Besarabię, Bukowinę i Transistrię z Odessą przekazano Rumunii — gen. Antonescu, rekompensując dawne ubytki terytorialne tego kraju za aktywny udział w wojnie przeciwko ZSRR. Na północy wschodnią część Karelii oddał Hitler Finlandii, walczącej również u boku Rzeszy. Pod zarządem wojskowym pozostawała strefa operacyjna, resztą kierowała administracja cywilna.

Dekret o cywilnej administracji okupowanych terytoriów radzieckich³⁷ wydał Hitler 17 VII. Dekretem tym powołano ministerstwo (Reichsministerium für die besetzte Ostgebiete — RMbO), komisariaty. W miarę kończenia się operacji wojennych na poszczególnych obszarach miały być one przekazywane odpowiednimi decyzjami Hitlera pod zarządek cywilny. Wydawanie praw zastrzeżono ministerstwu, które mogło przenieść tę kompetencję na komisariaty Rzeszy. Dekret wyłączał spod podległości RMbO sprawy podległe Urzędowi Planu Czteroletniego i RFSS oraz kolei i poczty.

Także 17 VII ukazał się dekret Hitlera o policyjnym zabezpieczeniu terytorium zajętego ZSRR, a w 12 dni później dekret o gospodarce na nim.

Szefem administracji cywilnej okupowanych terytoriów radzieckich 17 VII został mianowany Rosenberg; podobną rolę na Ukrainie pełnił E. Koch. Wśród rozporządzeń wydanych w pierwszych dziesięciu tygodniach zwracają uwagę przepisy o karze śmierci za nieposłuszeństwo władzom okupacyjnym (23 VIII), wprowadzeniu niemieckiego prawa karnego i niemieckich sądów (4 IX), obowiązku pracy w wieku 18—45 lat (5 IX) i sądach polowych (23 IX).

Włoski dyplomata, L. Simoni, bliski współpracownik ambasadora Italii w Berlinie zanotował w swym „Dzienniku” pod datą 30 VII 1941 r. następującą opinię o Rosenbergu: „wykazywał Hitlerowi konieczność wprowadzenia na całości terytoriów wschodnich rodzaju administracji

³⁵ National Archives Waszyngton — 175 r. 66, kl 2582160. Wypowiedź Himmlera.

³⁶ Por. Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970. T. I, s. 211—214.

³⁷ *Verbrecherische Ziele*, op. cit., dok. nr 10.

kolonialnej i intensywnej ich eksploatacji metodami gwałtu. Idee te miały pewien sukces”³⁸.

Już 1 VIII 1941 w atmosferze oczekiwań na szybki koniec wojny odbyła się narada na temat politycznej i gospodarczej sytuacji Ostlandu, przewodniczył jej Rosenberg. Informacje o sytuacji przedstawili Lohse i Riecke³⁹. Lohse mówił o likwidacji Żydów i bolszewików, o szansach germanizacji krajów bałtyckich wraz z ok. 10% ludności. Riecke proponował regulację cen przemysłowych i rolnych w ten sposób, aby dopływ towarów przemysłowych na te tereny był w przyszłości jak najniższy.

Usamodzielnienie administracji cywilnej nastąpiło 1 IX 1941 r., wtedy też utworzono komisariaty Rzeszy — Ostland i Ukraina.

Rosenberg jeszcze przed powołaniem na ministra zajętych ziem wschodnich zwołał naradę z udziałem wielu czołowych działaczy nazistowskich na polu gospodarczym. Odbyła się 30 X, uczestniczyli w niej Todt, Körner, Funk, gen. Hannecken, Ley, gen. Thomas, Darré, Koch, Lohse, Pfundter, Klopfer, Leibbrandt, Riecke i Schlotterer. Uznać ją można za nieudaną dla niego, bowiem jako organizator konferencji nie znalazł u zebranych aprobaty dla przedstawionego programu. Koncepcja Rosenberga przewidywała osadnictwo na wschodzie typu kolonii wojskowych i utworzenie centralnego organu planującego rozwój gospodarczy zajętych obszarów radzieckich (*Planungsausschuss*). Kolejno min. Todt przedstawił plany rozbudowy tamże szlaków komunikacyjnych, w tym budowy w oparciu o miejscową siłę roboczą w ciągu 30—40 lat 6 autostrad oraz połączenia wodnego Brześć — Dniestr. Jednakże przedstawiciele resortów gospodarczych sprzeciwili się powołaniu wspomnianego organu; Körner, reprezentujący interesy Göringa, uznał to za przedwczesne, uważał za zadanie dostatecznie trudne realizowanie tymczasem różnych zadań wynikających z niemieckiej gospodarki wojennej; Funk, Ley, Hannecken wyrażali w ogóle wątpliwości co do możliwości rozwoju przemysłu na podbitych obszarach radzieckich, powoływali się na opinię Führera, iż będą one pełniły rolę rezerwuaru surowców i siły roboczej⁴⁰.

Cel powyższej narady pozostaje niejasny. Czy przesądzając sprawy osadnictwa i komunikacji Rosenberg pragnął sobie zapewnić nadzór nad realizacją celów perspektywicznych, ograniczając wpływy RFSS i przyjaznego mu Göringa, czy też była to kontrakcja na przygotowywanie różnych programów wschodnich przez grupę interesów skupioną w *Südosteuropagesellschaft*⁴¹, a także przez RSHA. Niemniej przeważała opinia, iż należy pozostawić bieg spraw żywiłowi, pogłębić chaos. Po naradzie tej Rosenberg nie ustaje w zabiegach o utworzenie w ramach swego resortu organu planującego, a później wielkiej centrali badań nad wschodem (*Zentralstelle für Ostforschung*), obejmującego także planowanie kolonizacji⁴². W maju 1942 r. doszło do porozumienia z Urzędem Centralnego Planowania Przestrzennego, w skład którego wchodził Riecke. On to w myśl tego porozumienia miał pełnić rolę czynnika planującego⁴³.

³⁸ L. Simoni, *Berlin. Ambassade d'Italie. Journal a'un diplomate italien*. Paryż 1947, s. 294.

³⁹ BA Koblenz R 6/300.

⁴⁰ BA Koblenz R 6/17.

⁴¹ Szerzej na temat tej organizacji „Griff nach Südost — Europa”. Berlin 1973.

⁴² BA Koblenz R 6/21, 22, 23.

⁴³ Ibidem, R 43/683a, akta w tej sprawie.

Ujawnienie ogólnej struktury administracji cywilnej na okupowanych terytoriach radzieckich nastąpiło dopiero po 17 XI 1941 r.⁴⁴, a więc w chwili oficjalnego utworzenia ministerstwa dla zajętych ziem wschodnich, co przewidywał lipcowy dekret Hitlera. Na jego czele stanął — jak to było do przewidzenia — A. Rosenberg. Było to jedyne ministerstwo terytorialne; koszty związane z jego potrzebami pokrywało Ministerstwo Finansów Rzeszy z zysków uzyskiwanych przez spółki monopolowe, eksploatujące okupowane terytoria ZSRR⁴⁵.

Uroczyste poinformowanie o utworzeniu RMbO miało być połączone z wiadomością o zdobyciu Leningradu lub Moskwy. Gdy do tego nie doszło, prasa doniosła o tym bez rozgłosu. Etatowa obsada liczyła 182 osoby.

Szybko miało się okazać, jak bardzo nie dopasowane do ogólnej struktury władz III Rzeszy było nowo powstałe ministerstwo. Musiało to rozdzić konflikty kompetencyjne, nawet bez wyraźnie złej woli przedstawicieli różnych resortów w stosunku do Rosenberga. Przeciwnicy takiego rozwiązania proponowali inne — na wzór zastosowanego na polskich ziemiach wcielonych do Rzeszy, tzn. koordynacji centralnej przez sztab ekspertów, a zarząd bezpośredni przez namiestników. Natomiast RFSS — zdaniem Bräutigama — miał nawet oczekiwać przejęcia całego zarządu okupacyjnego w ZSRR przez jego aparat⁴⁶.

Trudno przesądzić, czy w założeniu Hitler przyjmował, że władza terenowa będzie silna i reprezentowana przez ludzi twardych i brutalnych, a centralna ministerialna ograniczy się do roli koordynatora, zespół pracowników zaś oparty będzie na ludziach bez doświadczenia w zarządzie. Z różnych projektów organizacji służby zarządu okupacyjnego zajętych ziem USRR wybrał projekt ministerstwa terytorialnego i komisariatów⁴⁷; jednolite kierownictwo miało objąć sprawy o znaczeniu zasadniczym, np. własność, kwestie wyznaniowe i dopasowanie tworzonej struktury do specyfiki regionów. Z kilku względów Hitler obstawał przy ministerstwie. Nie bez istotnego wpływu na to pozostawał wzorzec angielski zarządu Indiani: Hitler chciał rządzić podobnie, angażując w administrację jak najmniejszą liczbę Niemców. Mieli oni stanowić tylko warstwę kierowniczą, jakby wicekrólów i ich sztaby. W większym jeszcze stopniu uwzględniał ten wzorzec projekt reorganizacji RMbO z przełomu lat 1942/1943⁴⁸. Lammers zmierzał wtedy do zmniejszenia liczby departamentów oraz wyraźnego określenia pozycji komisarzy Rzeszy jako kierowników politycznych a nie administracyjnych (zastępcy ministra w randze sekretarza stanu), jednakże bez ujednoczenia struktury mini-

⁴⁴ Wcześniej 11 X 1941 r. Hitler oficjalnie wyłączył obszary komisariatów Rzeszy — Ostland i Ukrainę spod kompetencji Wehrmachtu. W listopadzie 1942 r. Rosenberg chciał opublikować akty ustawodawcze dotyczące jego ministerstwa, w tym dekret Hitlera z 17 VII 1941 powołujący je oraz różne przepisy określające kompetencje. Kancelaria Rzeszy zgodziła się tylko na publikację niewielkich ich fragmentów. BA Koblenz R 43 II/686 s. 77.

⁴⁵ BA Koblenz R 6/285.

⁴⁶ Brak potwierdzenia tej ważnej informacji w literaturze.

⁴⁷ Poprzedziły go rozmowy z przedstawicielami kół wojskowych — Keitlem, Brauchitschem, Räderem, gospodarczych — Funkiem, który jako swego przedstawiciela skierował dr. Schlotterera, gen. Thomasem, sekr. stanu Körnerem, Backe, Rieckem i gen. Schubertem. Łącznikiem z AA był Grosskopf, z ministerstwa Göbbelsa — Gutterer. Narady odbyły się również z Ohnesorge, Seldte, z Frickiem i zastępującym go Stuckartem, z Conti, dr. Todtem, Axmanem (prasa) i Himmlerem. PS—1039.

⁴⁸ BA Koblenz R 43/1159, akta zawierające korespondencję i schematy zmian struktury. Z ramienia Rosenberga rozmowy prowadził dyr. Runte.

sterstwa i komisariatów Rzeszy. Projekty Kancelarii Rzeszy przewidywały przy tym modelu następującą liczebność obsady: RK Ostland 290 osób + 60 zarząd techniczny, RK Ukraine 390 + 60, a generalnie komisariaty przeciętnie po 200 osób. Stuckart, konsultowany w sprawie planu powyższej reorganizacji, zaproponował rozwiązanie — jego zdaniem — bardziej nowoczesne, ministerstwo o innym charakterze — sztabu kierującego (Führungsstab).

W marcu 1943 r. Rosenberg odrzucił sugestie Kancelarii Rzeszy w kwestii reorganizacji, opowiedział się za modelem stanowiącym kompromis między ministerstwem terytorialnym, aktualnie istniejącym, a sztabem kierowniczym.

Zastępcą Rosenberga w RMbO był Gauleiter Westfalii A. Meyer, co do którego można stwierdzić, iż poza prawidłowym funkcjonowaniem w machinie zniewolenia niczym się nie wyróżnił. Rosenberg powie o nim po wojnie, że był lojalnym i uczciwym, prawdziwym nazistą, który jednak nie dorósł do zadań instancji ministerialnej. Departament polityczny objął dr G. Leibbrandt, pochodzący z Odessy, skąd po zwycięskiej rewolucji uszedł do Niemiec, a jego zastępcą był zawodowy dyplomata dr O. Bräutigam. Bardziej eksponowani w hierarchii nazistowskiej ludzie objęli kierownictwo departamentów gospodarczych, nie odgrywających jednak większej roli wobec istnienia WiStO. Kierowali nimi: H. J. Riecke, odpowiedzialny w NSDAP za sprawy rolne, i G. Schlotterer, dyrektor planowania „nowego ładu” w ministerstwie Funka, dyrektor IG-Farbenindustrie. Obydwaj byli czynni przede wszystkim w WiStO; pod naciskiem Göringa przyjęto zasadę unii personalnej kierowników wydziałów w tym sztabie, w RMbO i w Urzędzie Planu Czteroletniego. Pracownicy WiStO występowali w mundurach oficerów rezerwy lub Sonderführerów. Na najniższym szczeblu kierownikom rolnym podlegało po kilka kołchozów. Powierników obiektów przemysłowych czy handlowych osadzano tylko wtedy, gdy przewidywano uruchomienie tych obiektów, głównie w republikach bałtyckich. WiStO był instytucją dokonywającą zabezpieczenia i odtransportowania łupów wojennych. Podlegały mu też inspekcje gospodarcze (WiIn), choć formalnie i dyscyplinarnie podporządkowano je dowódcom grup wojsk. Jesienią 1941 r. Göring polecił utworzyć oddziały robocze z ludności, mające zastąpić niemieckie bataliony budowlane i wydobywać węgiel. Oddziały te miały być skupione w obozach, przynależni do nich mieli być traktowani jak jeńcy wojenni, z jedną różnicą — zapewnieniem pewnego utrzymania dla rodzin. Tak więc wielu z tych, którzy nie stali się jeńcami wojennymi, czekał los niewolników pracy.

Rosenberg odrzucił propozycję Stuckarta posłużenia się w komisariatach ludźmi z RMdI, urzędnikami mającymi za sobą doświadczenie w Generalnej Guberni. Ustalono natomiast, że po 1/3 kadry dostarczą: administracja państwowa, NSDAP i SA. Pobory pobierali komisarze Rzeszy w wysokości takiej jak ministrowie, generalni komisarze jak nadprezydenci. Rozważano możliwość przyznania im dodatku specjalnego (*Ostzulage*. *Kolonialzulage*)⁴⁹, lecz zabrakło na ten cel środków. Większość urzędników przybyła bez przeszkolenia, przygotowania, wielu szukało na wschodzie okazji do beztroskiego życia. W aparacie tym znaleźli się

⁴⁹ Archiwum Akt Nowych, rolka M 5, kl. E 292 811—812, narada z 18 VII 1941 r.

też różnego pokroju kontrrewolucjoniści, jak ataman Krasow, chan tatarski Krymu Ghyrei i gruziński feudał Czewczawadze.

RFSS podlegały siły policyjne i SS skierowane na obszar radziecki, do niego należał zarząd policyjny w szerokim tego słowa znaczeniu⁵⁰. W listopadzie 1941 r. Himmler i Rosenberg wspólnie określili kompetencje policji na okupowanych terytoriach ZSRR jako kierowanie policją niemiecką, zarząd policyjny, kierowanie policją tubylczą (*Schutzmannschaften*) oraz opracowywanie zarządzeń w tym zakresie. Wyżsi oficerowie SS i policji znaleźli się w sztabie komisarzy Rzeszy, lecz udział ten pozostał formalny. Specjalne zaś pełnomocnictwa policji na tych obszarach wytwarzały u dowódców SS i policji niższych szczebli poczucie, iż to im powinni podlegać komisarze, a nie odwrotnie. RFSS przejął wbrew Rosenbergowi, uzasadniając to potrzebami aprowizacyjnymi SS i policji — kilkanaście fabryk i wiele dużych gospodarstw rolnych. W styczniu 1942 r. Meyer uzgodnił z Heydrichem sprawy związane z działalnością sądów doraźnych. Dalsze miesiące przyniosły jednak nowe tarcia między aparatem Rosenberga a RFSS jako RKFDV. Dotyczyły one kompetencji Himmlera uzyskanych we wrześniu 1941 r., analogicznych jak w Polsce, konkretnie zaś sprawy niemczenia dzieci sierot, sprawy kościołów oraz decydowania w kwestiach osadnictwa niemieckiego. Te ostatnie odgrywały przy tym rolę najważniejszą. Nie powinno to dziwić, skoro Himmler w oparciu o kompetencje przyznane mu we wrześniu 1941 r. podjął prace nad generalną regulacją procesów ludnościowych na wschodzie na dziesiątki najbliższych lat. Był nim Generalny Plan Wschodni (*Generalplan Ost* — GPO)⁵¹. Rosenbergowi najprawdopodobniej był on znany najpóźniej na przełomie lat 1941/1942, skoro jego współpracownik Wetzel skończył w kwietniu opiniowanie tej pierwszej wersji. Spory wokół spraw kolonizacji zlikwidowało dopiero powołanie specjalnego wydziału do spraw osadnictwa⁵².

Inne ograniczenia kompetencji ministra Rosenberga nastąpiły w 1942 r.; w ich wyniku wyodrębniono i podporządkowano Speerowi sprawy techniki⁵³, poddano kierownictwu odpowiednich resortów Rzeszy kolejnictwo, pocztę i sprawy propagandy; te ostatnie dopiero od 1943 r. Dość istotną ingerencją w prace RMbO było wprowadzenie obowiązku współuczestniczenia Kancelarii NSDAP w pracach ustawodawczych⁵⁴.

Także wewnątrz aparatu okupacyjnego ujawniły się tendencje do ograniczenia kompetencji RMbO. Wobec zbiurokratyzowania się aparatu tego ministerstwa i dostrzegalnego braku stanowczości w postępowaniu Rosenberga, o praktyce okupacyjnej bardziej niż ministerstwo mieli decydować pełni wielkich ambicji komisarze Rzeszy. Komisarzem Ukrainy został E. Koch, a Ostlandu H. Lohse. Komisariaty te nie osiągnęły prze-

⁵⁰ Na podstawie *Erlass des Führers über die polizeiliche Sicherung der neu besetzten Ostgebiete* z 17 VI 1941 r. 3 dni wcześniej Rosenberg zabiegał o uzgodnienie z nim zaplanowanych przez RFSS posunięć. Doszło doń prawdopodobnie przed wydaniem tego aktu.

⁵¹ Zob. Madajczyk, *Polityka...*, T. I, s. 139—149.

⁵² Korespondencja w sprawie tych tarć znajduje się w aktach BA Koblenz R 6/331.

⁵³ Objęły one sprawy budownictwa, przemysłu zbrojeniowego, dróg w tym wodnych, energetyki. Rosenberg zabiegał u Hitlera, by wydzielenie dróg wodnych, komunikacji towarowej na czas wojny było ograniczone. BA Koblenz, R 43 II/6866 i 6687.

⁵⁴ BA Koblenz, R 43 II/1213a. O decyzji z 16 I 1942 r. Rosenberg został powiadomiony 11 III 1942 r.

widzianych przez Berlin rozmiarów terytorialnych, a to ze względu na bieg wojny, zaś dwa z nich — Moskwy i Kaukazu w ogóle nie powstały.

Wyraźnego określenia pozycji kierowników podległej mu administracji okupacyjnej próbował dokonać Rosenberg w marcu 1942 r. Domagał się, by traktować go jako przedstawiciela Führera, będącego zwierzchnikiem tych obszarów. Natomiast komisarze Rzeszy wedle jego sugestii mieli działać zgodnie z dyrektywami od niego otrzymywanymi⁵⁵, choć z upoważnienia Führera. Lohse pogodził się na dłuższy czas z takim statutem, zbuntował się dopiero w 1943 r., kiedy to Rosenberg był gotów rozwiązać RKO po to, by stworzyć pozory autonomii krajów bałtyckich, a w lipcu 1944 r. odmówił podporządkowania się dalszego RmBO. Natomiast E. Koch odrzucał próby narzucenia takiego traktowania, starał się, argumentując, iż lepiej rozumie wolę Führera, działać maksymalnie samodzielnie. Za fasadą walki kompetencyjnej ścierały się różne koncepcje gorliwego wykonywania dyrektyw Hitlera — od efektywnej eksploatacji do skrajnej dyskryminacji i eksterminacji.

Na obszarze administracji cywilnej, a więc RKO i RKO całą władzę przejęli okupanci. Nawet najniżsi urzędnicy mieli ogromne kompetencje i w istotny sposób wpływali na relację: okupant — okupowani. Ludność miejscowa mogła tworzyć tylko lokalnie tzw. zarząd pomocniczy (*Nebenverwaltung*) pod nadzorem niemieckim i na jego usługi⁵⁶. Najwyższym dostępnym miejscowej ludności urzędem był urząd burmistrza czy wójta. Wyjątki od tej zasady będą miały miejsce tylko w republikach bałtyckich, gdzie powstał kolaborancki zarząd pozornie autonomiczny, a siły reakcyjne, kontrewolucyjne i faszystowskie ujawniły się — podobnie jak na Ukrainie zachodniej — na większą skalę. Siły te dążyły do uznania przez Berlin faktu przynależności do ZSRR za niebyły, po to, by w rezultacie powrócić do dawnych stosunków własnościowych i do samodzielnej władzy burżuazyjnej, pronazistowskiej. Napotkały jednak w tym dążeniu sprzeciw Berlina, któremu krzyżowało to plany.

W komisariatach Rzeszy funkcjonowali także dowódcy wojskowi, podporządkowani OKW. Dysponowali oni kontyngentami wojska i dano im dość daleko idące pełnomocnictwa. Ich status był zbliżony do statusu dowódców okręgów wojskowych w Rzeszy⁵⁷. Wspierali oni komisarzy Rzeszy w realizacji ich zadań politycznych i eksploatacji gospodarczej. Współpracowali również z dowódcami SS i policji, z którymi wspólnie przeprowadzali akcje terrorystyczne, łapanki ludzi na roboty do Rzeszy. Dowódcą (*Wehrmachtbefehlshaber*) w Ostland był do czerwca 1944 r. gen. kaw. i SS Macht Brämer, po nim krótko gen. Kempf. W RKO dowództwo wojskowe spoczywało w rękach gen. Kitzingena, w komisariacie Białoruś (*Weissruthenien*), powstałym w czerwcu 1944 r., dowodził gen. von Rothkirch. Początkowo dysponowali oni batalionami obrony kraju (*Landeschützenbatalionen*), później dywizjami. Ich roli współ-

⁵⁵ „Die Reichskommissare üben im Auftrag des Führers und der Bundesregierung nach den Weisungen des RmBO die Befugnisse aus, die in den Erlass des Führers über die Verwaltung der neubesetzten Ostgebiete von 17 VII 1941 und den hierzu ergangenen Durchführungserlassen näher geregelt sind”. BA Koblenz R 94/9, okólnik Rosenberga do komisarzy niższego szczebla (*Gebietskommissaren*).

⁵⁶ Potwierdza to rozmowa Hitlera z Rosenbergiem z 29 IX 1941. BA Koblenz R 94/9.

⁵⁷ Por. wytyczne Keitla z 13 III 1941 i Hitlera z 25 VI 1941 (Erlass über die Hoheitsrechte von Wehrmachtbefehlshaber).

okupanta zaprzecza Reitlinger, twierdząc że nie mieli odpowiednich uprawnień, natomiast ujawnił ją N. Müller. Utracili oni na znaczeniu na przełomie lat 1942/1943 po przejściu od Wehrmachtu przez RFSS zadania walki z partyzantami. Odtąd ich główne zadania ograniczone zostały do odpowiedzialności za transport i zakwaterowanie jeńców wojennych. Ponowny wzrost ich roli odnotowuje się na przełomie lat 1943/1944, kiedy to rozwiązano zarządy obszarów tyłowych przy grupach wojsk (*Heeresgruppengebiete*), a front przesunął się na obszary pozostające nadal pod zarządem cywilnym.

Strukturę zarządu wojskowego zajętych obszarów radzieckich określili specjalne zarządzenia OKH z 3 IV 1941 r. (*Besondere AO für die Versorgung*)⁵⁸. Dzieliły one obszar operacyjny na 3 strefy:

— pierwsza to bezpośredni obszar walki, na którym władza wykonawcza należała do dowódców dywizji i korpusów;

— druga to obszar tyłowy (*rückwärtiges Armeegebiet*), sięgający od 20 do 50 km poza bezpośredni obszar walki, na którym zarządzali specjaliści komendanci, dysponujący siłami w celu zabezpieczenia terenu (*Sicherungskräfte*);

— trzecia to obszar tyłowy grup wojsk (*rückwärtiges Heeresgebiet*) z naczelnym dowódcą, co było nowością⁵⁹. Strefa ta objęła największe tereny, szczególnie na terytorium RSRR.

Niejasność zaistniała na Krymie, znajdującym się faktycznie pod zarządkiem wojskowym, chociaż częściowo powstała tam administracja cywilna.

Dowódcy obszarów operacyjnych, pokrytych siecią komendantur i umocnień, podlegali OKH, a w zakresie zwalczania oporu OKW (*Abt. Landesverteidigung*). Dyrektywy OKH otrzymywali przez 15 miesięcy za pośrednictwem głównego kwatermistrza gen. Wagnera i jego szefa sztabu.

Na obszarach przyfrontowych oparcie okupanta stanowiły wojskowe oddziały zabezpieczenia (*Sicherungstruppen*), utworzone zgodnie z rozkazem gen. Fromma z 3 III 1941 r. Działy ich ok. 15 dywizji i do 18 VIII 1942 r. podlegały głównemu kwatermistrzowi. Do tego dochodziły oddziały satelickie oraz oddziały policyjne. W myśl porozumienia generalnego kwatermistrza z Himmlerem, obszary tyłowe grupy wojsk (*Heeresgebiet*) otrzymały po pułku policji zmotoryzowanej, a po jednym batalionie przydzielono jako wsparcie dla siedmiu dywizji zabezpieczenia. Siłami policyjnymi dysponowali wyżsi dowódcy SS i policji, dowódcy wojskowi mogli z nich skorzystać tylko w wypadkach nagłych.

Pod adresem zarządu wojskowego wysuwały władze cywilne różne zarzuty i pretensje; krytykowano go za nieprzestrzeganie ogólnych dyrektyw politycznych, a regulowanie sytuacji tak, aby sprzyjała aprowizacji Wehrmachtu i ułatwiała prowadzenie działań wojennych, wspomniano mu samowolne powoływanie lokalnych organów samorządu. Uważano, iż na pewnych obszarach jego postawa, określana jako *konziliante Haltung*, stwarzała później trudności administracji cywilnej, która po przejściu obszarów dawnej strefy tyłowej musiała mocno zaostreżać traktowanie ludności⁶⁰.

⁵⁸ *Fall Barbarossa*, op. cit., dok. 91.

⁵⁹ Na odcinku Grupy Wojsk Północ dowódcą tyłów był gen. Rocques, na odcinku Środek — gen. Schenkendorff.

⁶⁰ BA Koblenz R 6/231, memoriał z połowy 1944 r.

Ta krytyka z pozycji ekstremistycznych zaciemnia obraz rzeczywistej roli zarządu wojskowego. Wehrmacht był tą siłą, która likwidowała państwowe i społeczne instytucje radzieckie, powoływała samowolnie władze lokalne spośród miejscowych Niemców, zdrajców, wśród których nie brakło przedstawicieli przedrewolucyjnej inteligencji⁶¹ oraz z ludzi marginesu społecznego⁶², niekiedy organizując pseudowybory burmistrzów i sołtysów. To Wehrmacht konfiskował dzieła sztuki, choć nie był na tym polu monopolistą, zamykał szkoły wyższe, ograniczał swobodę poruszania się, zmuszał do pracy na potrzeby wroga, rekwirował. Ponadto dokonywał izolacji Żydów, poszukiwał obywateli radzieckich uważanych za politycznie niebezpiecznych, doprowadził do śmierci miliony jeńców. Organy wojskowe z całą brutalnością występowały przeciwko najmniejszemu przejawom oporu ze strony ludności⁶³.

Strukturę zarządu okupacyjnego w mikroskali zbadał na obszarze strefy operacyjnej po jej wyzwoleniu prof. A. Jeruzalimskij⁶⁴. Na czele powiatu stał komendant miejscowy (*Ortskommandant*), do którego należała organizacja represji, zarejestrowanie i kontrola inwentarza, przygotowanie aresztu. Miał on władzę prawie nieograniczoną, łączył w swym ręku zadania polityczne, funkcje sądowe i administracyjne, grabież i terror. Wyznaczał naczelnika (starszynę), sołtysów i policjantów, ewentualnie także tłumaczy. Były to postacie poza okupantami najbardziej przez ludność znienawidzone, a społeczne oparcie znajdowały wśród dawnych bogatych chłopów oraz spośród zdrajców. Do obowiązków naczelnika i sołtysów należało wydawanie osób wobec okupanta nielojalnych lub podejrzanych w ręce faszystów niemieckich⁶⁵. Ochrony prawnej nie było, mnożono nakazy dla rosyjskiej ludności — pracy pod nadzorem, konfiskat, publicznej chłosty.

⁶¹ O. Anisimow, kolaborant, który w 1954 r. w ramach *Research program on the USSR* przygotował relację pt. *The german occupation in northern Russia during World War II: Political and administrative aspects* stwierdza, że prawie wszyscy czołowi urzędnicy lokalnej administracji na terytorium ZSRR byli inteligentami z okresu przedrewolucyjnego. W Pskowie inicjatywa wyszła od nauczyciela mówiącego po niemiecku, rosyjskiego monarchisty, który został burmistrzem. W Słonimiu na czele zarządu stał ksiądz, w Słucku nauczyciel języka niemieckiego, w Brześciu — inżynier, w Kalininie były ppłk carskiej armii, w Smoleńsku — adwokat. Niektórzy z nich porównywali swą rolę do udziału w dawnych ziemstwach. Prawie wszyscy poparli poczynań zdrajcy, gen. Własowa w latach 1943—1944. Natomiast wyjątkiem byli w tej administracji ludzie wykształceni w okresie władzy radzieckiej.

⁶² Wspomniany wyżej Anisimow podaje, że w Nowogrodzie i Łudze lokalną administrację tworzyli wypuszczeni z więzień po wejściu hitlerowców czy też byli więźniowie. Także inny organizator kolaboracji V. Samarin przyznaje ujawnienie się wielu ciemnych elementów, zwłaszcza w policji. W Orle burmistrzem był felczer, podejrzany osobnik, który zginał z rąk partyzantów. Por. *Civilian Life under the german occupation*. Tekst powielony w Bibliothèque de la documentation contemporaine internationale w Paryżu.

⁶³ Rozkaz gen. Kleffela z I korpusu armii brzmiał: „Jede Tätigkeit von Zivilisten die dem Feinde nutzt und jede Tätigkeit die der deutschen Wehrmacht schaden kann (z. B. Besitz feindlicher Flugblätter, ist mit dem Tode zu bestrafen. Unter den besonderen Umständen dieses Krieges wird in vielen Fällen bereits dringender Verdacht genügen”. Deutsches Zentralarchiv Potsdam, Fall 12 AD 13 125 B 17.

⁶⁴ A. Jeruzalimskij, *Politka faszystow w okkupowanych rajonach*. Moskwa 1942. Na przykładzie kilku wsi wyzwolonych w czasie ofensywy zimowej 1941/1942 w okręgu kalinińskim.

⁶⁵ Z innego obszaru — okręgu białostockiego o roli sołtysa informuje J. Chuściecki we wspomnieniach pt. *Byłem sołtysiem w latach okupacji*. Warszawa 1960.

Prawie w każdej zbadanej przez Jeruzalimskiego wsi miały miejsce po wkroczeniu okupanta rozstrzeliwania; wśród ofiar znalazła się starszka Michajłowa ze wsi Ławrinowa, laureatka I nagrody państwowej za ludowe pieśni. Na okres kontrofensywy wprowadzono we wsiach zakaz opuszczania ich, ludność poddano zaostrzonemu nadzorowi komendantury.

System okupacyjny, jaki wytworzył się w 1941 r., był systemem terroru, zbudowanym na fundamencie przewidywanego powodzenia wojny błyskawicznej. W jednym z memoriałów, reasumujących doświadczenia aparatu okupacyjnego na zajętych obszarach ZSRR, ocenia się, że „diese Gesamtplanung von vornherein nur für die erste Zeit resp. für die Dauer des Krieges gedacht und auf Grund der gemachten Erfahrungen später ausgestalten wäre”⁶⁶. Na wielką skalę zrealizowano to, co w Polsce określano jako *Flurbereinigung*, niszczenie biologiczne objęło w pierwszym półroczu wojny 2,5 mln jeńców oraz pół miliona ofiar grup policyjnych Sipo i SD, setki tysięcy dalszych ofiar, rozpoczęła się grabież zasobów. Jakkolwiek istniały pewne różnice poglądów, zwłaszcza między RFSS a Rosenbergiem, to jednakże panowała zgodność co do tego, że kraj rewolucji ma być zdobyty i skolonizowany⁶⁷.

Powróćmy jeszcze do sprawy głodu. Nie tylko Göring zapowiadał włoskiemu ministrowi Ciano zdziesiątkowanie ludności obszarów okupowanych ZSRR głodem, podobne wieści docierały do dowództw frontów poprzez przedstawicieli NSDAP i innych czynników. Jedną z takich wizyt opisuje W. Strik-Strikfeld, tłumacz dowódcy Grupy Armii Środek. Przebywający u marszałka Becka wysocy przedstawiciele NSDAP zapowiedzieli wyniszczenie 40 mln Rosjan głodem, pozostającej zaś ludności danie jedynej szansy — wegetację jako niewolników pracy, bez możliwości kształcenia czy awansu. Po skolonizowaniu natomiast miało nastąpić usunięcie tych, którzy przeżyliby, na wschód (co najmniej od Smoleńska) lub dalej — od Moskwy, bądź jeszcze dalej. Tam ludy wschodnie miałyby pędzić „byt stepowy” nie stanowiąc już żadnej siły, mogącej zagrozić potęgze niemieckiej. Wspomniany już Strik-Strikfeld wybrał się do Berlina, by sprawdzić w RMbO, o ile wiarygodne są te wieści, określane jako „Tatarenbericht”. Nie zaprzeczano mu tam możliwości wygłodzenia, potwierdzono zamiar kolonizacji.

Realizację zaś polityki wygłodzenia było gotowe ułatwić OKW. Stało ono na stanowisku formalno-prawnym, że przepisy Konwencji Haskiej nie obejmują obowiązku żywienia ludności okupowanych obszarów. Mętnie tłumaczono, że ostateczny cel pozostaje niejasny. Charakterystyczne są w tym względzie fragmenty rozkazu gen. Mansteina na Krymie: „Das jüdisch-bolschewistische System muss ein für allemal ausgerottet werden”. „Besonders in den feindlichen Städten wird ein grosser Teil der Bevölkerung hungern müssen. [...] Trotz dem darf aus missverständlicher Menschlichkeit nichts von dem was die unter Entbehrungen abgibt, an Gefangene und Bevölkerung — soweit sie nicht im Dienste der deutschen

⁶⁶ „Całe to planowanie obliczone było na pierwszy okres wojny, względnie na cały jej okres, a później w oparciu o zebrane doświadczenia miało zostać zweryfikowane”. BA Koblenz R 6/231. Denkschrift zur Neugestaltung der Verwaltungen den wieder zu besetzenden Ostgebieten. Tekst powielony, z treści wynika, że z połowy 1944 r.

⁶⁷ „Das Land soll erobert und kolonisiert werden”. Strik-Strikfeld, *Gegen Stalin und Hitler...*, s. 33.

Wehrmacht stehen — verteilt werden”⁶⁸. Instrukcja Backe regulując sprawę wyżywienia na zajęтым obszarze ZSRR i wobec wziętych do niewoli żołnierzy Armii Czerwonej przyczyniła się do śmierci pół miliona jeńców w okresie XI 1941 — II 1942, a więc okresie, kiedy niewielu przybyło jeńców.

Te poczynania i zamierzenia posłużenia się głodem jako czynnikiem przesunięć ludnościowych lub jako środkiem pomniejszania ludności, co koresponduje z wersją Generalnego Planu Wschodniego (GPO), przygotowaną jesienią 1941 r., stanowią jakby uzupełnienie tego planu, wprowadzając jasność co do środków, jakimi miałby on zostać zrealizowany.

Odnosi się wrażenie, że urzędnicy resortu Rosenberga albo byli niezbyt wciągnięci, albo też nie chcieli się wypowiadać i zorientować w planach perspektywicznych; dokładniejsze informacje otrzymać było można w NS-DAP i RSHA. Nie było w tym nic dziwnego, jeżeli uwzględnić zakaz Hitlera z 17 VII 1941 r. ujawniania celów wojennych Rzeszy zarówno w odniesieniu do Związku Radzieckiego, jak i innych krajów okupowanych. Ambasadorowi niemieckiemu przy Watykanie zakazano wypowiadania się co do przyszłości republik bałtyckich⁶⁹, podobny zakaz skierowano do dyplomatów niemieckich w Helsinkach⁷⁰. Wiosną 1942 r. zakazy pisania o sprawach wschodnich objęły tematykę niemieckiego osadnictwa, rynku pracy, zaopatrzenia ludności w żywność, planów budowlanych, komunikacyjnych, osadnictwa Holendrów⁷¹. Uważano, iż poruszanie tych tematów utrudni realizację celów okupacyjnych na wschodzie. Jesienią tego roku dodano również zakazy pisania o przyszłości Kozaków, czy nawet o dawnej historii terenów radzieckich⁷².

A. Dallin ocenia, że struktura zarządu okupacyjnego okupowanych terytoriów Związku Radzieckiego była wynikiem „połączenia starannego planowania z improwizacją na chybił trafił”⁷³. Ocena ta nie wprowadza jasności, zamazuje kierunek działań w pierwszym okresie. W 1941 r. „staranne planowanie” objęło te człony zarządu, które miały współdziałać w zadaniu ujarznienia przeciwnika i wyniszczenia go oraz w doraźnym wyeksploatowaniu. Na przykład sztab gospodarczy — Wschód powstał jako organizacja na czas wojny błyskawicznej i określenia celów daleko siężnych, tymczasem przetrwał ponad 2 lata i realizował zadania wielce odmienne. Natomiast pierwotnie nie przewidywano tworzenia jakichkolwiek własnych form organizacji ludów podbitych, myślano tylko o formach tymczasowego panowania na okres krótki, dzielący podbój terytorium od zamienienia go w „niemiecką przestrzeń życiową”.

Dopiero pod naciskiem sytuacji, najpierw niepowodzenia wojny błyskawicznej, później zwycięskich kontrofensyw Armii Radzieckiej, dojdzie do wielu improwizacji, podejmowanych *ad hoc* i w nadziei na zamasko-

⁶⁸ „System żydowsko-bolszewicki musi być wytepiiony raz na zawsze”. „Szczególnie w miastach wroga wielka część ludności będzie głodowała. Mimo to nie wolno, kierując się złe rozumianym humanitaryzmem, przydzielić nic z tego, co daje Rzesza przy swym niedostatku jeńcom i ludności, jeżeli nie pracują na rzecz Wehrmachtu”. Na przełomie 1941/1942 świadomie dopuszczono do głodu w Charkowie (14 tys. ofiar) i w Kramatorsku.

⁶⁹ Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik B 23 VI — 14 IX 1941, dok. 37 z 28 VI 194.

⁷⁰ Ibidem, dok. 386 z 7 XI 1941 (czy X). Informowano, że mają one wejść w bardzo ścisły związek z Rzeszą.

⁷¹ BA Koblenz ZSg 102/38, dyrektywy z 19 V i 12 VI.

⁷² Ibidem 102/39, dyrektywy z 14 IX i 3 X 1942.

⁷³ Op. cit., s. 682.

wanie swych zamiarów wobec ludności obszarów podbitych i wolnych.

Kolaboracja polityczna nie miała stanowić części systemu okupacyjnego zajętych obszarów ZSRR, podobnie jak w Polsce. Reakcyjne grupy emigrantów, które przeniknęły na ziemie radzieckie wraz z Wehrmachem, choć Berlin wcale sobie tego nie życzył, nie znalazły oparcia w społeczeństwie. Emigranci byli traktowani jako agenci okupanta, z jego łaski otrzymywali stanowiska burmistrzów, komendantów lokalnych sił policyjnych, wydawców i redaktorów nowo tworzonych gazet. Tak było ze zwolennikami Melnyka, rosyjskimi solidarystami powiązаными z Kamińskim⁷⁴, którzy mimo to popadli w 1944 r. w konflikt z Gestapo. Widoczny wpływ wywarli emigranci i rodzimi kolaboranci tylko w republikach bałtyckich, gdzie ich aparat stanowił ogniwo systemu okupacyjnego, jedynie na Litwie zachowując pewną niezależność.

Strukturę zarządu okupacyjnego z II połowy 1941 r. można uznać za modelową strukturę faszystowskiego systemu okupacyjnego, przeznaczoną dla terytoriów radzieckich, dla obszarów o ustroju socjalistycznym. Gdyby udało się zwyciężyć błyskawicznie, to struktura ta w warunkach swobody poczynań okupanta i oczekiwanego psychicznego załamania się części społeczeństwa miałyby funkcjonować zupełnie inaczej, aniżeli po powstrzymaniu rozpędu agresji przez Armię Czerwoną; uruchomiono by system skutecznej kontroli ludności i przekształcania terytorium w „niemiecką przestrzeń życiową”, zaplanowany przez sztab generalny 15 VII 1941 r., przez SS i policję oraz inne organa okupacyjne.

ГИТЛЕРОВСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ОККУПАЦИИ ТЕРРИТОРИИ СССР И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ В 1941 Г.

Автор анализирует запланированный и осуществлявшийся в первом полугодии 1941 года характер войны третьего рейха против Советского Союза, а также концепцию оккупации его территории.

От закончившихся военных кампаний на западе и на юге восточная кампания отличалась тем, что в ней предполагалось использовать опыт войны с Польшей, а также целью, которой было беспощадное уничтожение первого социалистического государства. Автор ссылается на ленинскую классификацию войн, по которой гитлеровская концепция захвата территории Советского Союза вначале — точнее: до декабря 1941 г. — классифицируется как тип несправедливой реакционной войны, определяемой как колониальная. Эта колониальная война безгранично жестокая и истребительная, с самого начала носившая отпечаток геноцида, должна была обеспечить прочное завоевание и подчинение захваченных территорий. Однако, задуманная как колониальная, война с Советским Союзом существенным образом отличалась, по мнению автора, от прежних колониальных войн. Германия не намеревалась упрочить там статус колонии; значительную часть захваченных территорий нацисты хотели как можно быстрее превратить в районы заселения.

Такого рода характер фашисты намеревались придать империалистической войне коалиции государств Оси (за исключением Японии) против СССР, социалистического государства, причем независимо от того, все ли ее участники осознавали это. Но планируемая

⁷⁴ N. Müller popełnia błąd traktując go jako polskiego faszystę.

таким образом колониальная война превратилась в войну, равной которой по размаху и ожесточенности немного было в истории человечества.

В свете установок 1941 г. оккупация гитлеровцами территории СССР должна была быть подобной некоторым, осуществленным ранее, но в то же время другой. Подобие состояло в захвате путем молниеносной войны, в уничтожении политической системы, в подчинении населения. Различия выражались в желании уничтожить социальную систему, в тщательности подготовки аппарата для экономической эксплуатации, в использовании там в столь большом масштабе полицейских сил и в размерах совершенных ими убийств. Ввиду все растущего и все более упорного сопротивления Красной Армии там не возникла ситуация, в которой можно было бы найти предлог в „дебеллацио“ как в случае Польши и Югославии, во время оккупации продолжались военные действия. Отличие было вызвано и тем, что в 1939—1941 годах в состав СССР вошли новые территории, присоединенные, главным образом, по этническим соображениям. На этих территориях еще не были завершены преобразования социально-экономической структуры, новый социалистический строй еще не окреп, а связи населения с новой властью лишь развивались. Для гитлеровских захватчиков и оккупантов сохранившиеся на этих территориях и в эмиграции группы, враждебные революции, а также сохранившиеся остатки капиталистической собственности создавали возможность использования их в интересах фашизма.

Автор рассматривает также вопрос, имели ли оккупанты уже в начале концепцию организации так огромного пространства с многочисленным и неодинаковым по национальному составу населением, отдавали ли они себе отчет в гигантском масштабе оккупационных задач отдельных служб и людей, в размерах осуществляемого и запланированного в еще большем масштабе захвата и геноцида. Автор считает структуру оккупационного управления во второй половине 1941 года образцом структуры фашистской оккупационной системы, предназначенной для территорий с социалистическим строем.

Лишь под давлением ситуации — сперва провала молниеносной войны, затем победы доносных наступлений Советской Армии, многое импровизировалось, решения принимались „ad hoc“ и в надежде скрыть свои намерения от населения захваченных территорий

THE NAZI CONCEPT OF THE OCCUPATION OF THE USSR AND ITS IMPLEMENTATION IN 1941

The author of the article has analyzed the nature of the war which was planned and waged in 1941 by the Third Reich against the Soviet Union and the concept of occupation of the Soviet territory.

The carefully prepared eastern campaign was to be different from the campaigns already completed in the West and South. It was to be based on the experiences acquired in Poland and aimed at irredeemable destruction of the first socialist state. The author of the article refers to the Lenin classification of wars according to which the Nazi concept of the conquest of the Soviet territories — and especially its implementation to 1941 — can be classified as a reactionary war of the colonial type. This colonial war exceptionally brutal, destructive and marked by genocide from the very beginning, was to ensure the lasting conquest and possession of the Soviet territories. However, according to the author, the war against the Soviet Union was from this aspect essentially different from the older wars. The Nazis did not want to preserve the colonial status of the territories but quickly colonize part of them. The imperialist war waged against the USSR by the Axis — Japan excluded — was to acquire such a colonial character in general regardless as to

whether all the participants were aware of it or not. Conceived as such, the war changed on the battlefields into a real struggle, the extent and fierceness of which cannot be compared to any of the battles in human history.

The Nazi occupation of the USSR in the light of the 1941 assumptions was to be as some of the earlier campaigns, but at the same time quite different. Similarities lay in the fact that the conquests were to be made as part of the *blitzkrieg*, and were to destroy the political system and enslave the population. The differences were in the desire to devastate the social system, in the thoroughness of preparations for economic exploitation, in sending police units in great numbers, in the scale of murder. In view of the fact that the Red Army more and more effectively resisted attack, the situation did not arise allowing for *debellatio*, as was the case with Poland and Yugoslavia where occupation was combined with hostilities. There was also the fact that between 1939—1941 new territories were incorporated into the USSR, revindicated for ethnic reasons. Here the social and economic transformations had not been completed yet, the new socialist system had not deeply taken root, and the ties between the population and the new authorities were just developing. Groups which were hostile to the revolution, either in exile or on these territories, the remaining few possessions in capitalist hands gave the Nazi occupants the chance of achieving their aims.

The author also considers the problem that if the occupants had, since the beginning of the war in the East, any concept of an action on such a vast territory and with so numerous population which was ethnically heterogeneous, if they were aware of the gigantic occupational tasks to be performed by service units and people, in order to carry out the planned conquest and genocide. The author thinks that the occupational structure of the second half of 1941 was a model for the Nazi occupational system which was to be introduced in the territories with the socialist system. Only under the pressure of the moment — first, the failure of the *blitzkrieg*, then the victorious counter-offensive of the Red Army — were there *ad hoc* improvisations made in hope of concealing the true aims regarding the population in the occupied and free territories.